

A pályázat által támogatott kutatás a szovjet hadszíntéren harcoló magyar katonák által írt naplókra irányult, fő célja a Hadtörténelmi Levéltárban található második világháborús kéziratok szisztematikus áttekintése, majd PhD-értekezés keretében ezek elemző bemutatása volt. Elsősorban a Magyarország hadbalépésétől a doni összeomlásig, a visszavonulásig tartó időszakra vonatkozó feljegyzéseket tekintettem át és dolgoztam fel. A dolgozathoz az 1942-ben a 2. magyar hadsereg katonái által írt naplókat, és napi feljegyzések alapján készített emlékiratokat használtam fel.

Az intenzív munkát a pályázat elnyerését megelőzően 2000-től az 1941-45 között kiadott harctéri tudósítások, visszaemlékezések áttekintésével kezdtem el. Mivel ezt az anyagot a háború idején publikálták, nyilvánvalóan szelektált volt és érvényesült benne a propaganda hatása is. A kutatást 2001-től a Hadtörténelmi Levéltárban folytattam, ahol számos kiadatlan korabeli naplót és visszaemlékezést találtam. Magánúton is eljutott hozzám néhány kézirat, így kaptam meg Kecskés Péter Pál tizedes 1942. június 26-ától október 19-éig vezetett naplóját is. Ezt jegyzetekkel és bevezető tanulmánnyal közlésre készítettem elő, 2002-ben jelent meg.

A pályázat elnyerése után 2003-ban az Országos Széchényi Könyvtárban befejeztem az 1941-1945-ben kiadott háborús propagandakiadványok kutatását és a Hadtörténelmi Levéltárban folytattam a második világháborús katonanaplók és feljegyzések áttekintését. Ebben az évben jelent meg az általam sajtó alá rendezett kétnyelvű forráskiadvány, Milenko Palić emlékirata.

2003-2004 folyamán megtörtént a forrásanyag számítógépes feldolgozása. Ebben az évben két, a feltárt forrásokon alapuló rövid tanulmányom jelent meg. 2004. május 14-től 27-ig Moszkvában, az Orosz Állami Levéltárban és a Külügyi Levéltárban folytatottam kutatásokat, a magyar vonatkozású levéltári források mellett elsősorban az újabb második világháborús orosz szakirodalom és forráskiadványok iránt érdeklődtem. Témámmal kapcsolatban több orosz történésszel konzultáltam.

2005-ben befejeződött a Hadtörténelmi Levéltárban található naplók és emlékiratok áttekintése. Áprilisban Szegeden *Emlékiratok a Délvidék visszacsatolásáról*, júniusban Újvidéken *Területvisszacsatolás – megszállás. Magyarok és szerbek a Délvidéken 1941-1944* címmel tartottam konferenciaelőadást, mindkettő szerkesztett változatát kiadják. Ezeknek témája nem a szovjet fronthoz kapcsolódik, de az általam kutatott forrástípus vizsgálatán alapulnak. Megjelent egy kétíves munkám, mely PhD-értekezésem egyik részének feldolgozása: *Háborús propaganda és a harctéri naplók valósága. A 2. magyar hadsereg katonái a szovjet fronton.* (Történelmi Szemle 2005/1-2.) Publikáltam egy orosz nyelvű

tanulmányt, egyet pedig közlésre elfogadtak, címe: *A „szovjetparadicsom” ellen. Magyar katonák feljegyzései a háborús célokról és a sztálini Szovjetunióról*. Ez 2006 márciusában fog megjelenni az SZTE BTK Történeti Intézetének idegen nyelvű kiadványában, a *Chronica* c. folyóirat 5. számában (2005).

2005-ben a feltárt források elemzésének eredményeként elkészült PhD-értekezésem, címe: **Naplók és memoárok a keleti hadszíntérről 1942**. A dolgozatot öt hónapig elhúzó betegségem miatt a tervezettnél később, 2005. novemberében nyújtottam be a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Történettudományi Doktori Iskolájához, opponensei A. Sajti Enikő, az MTA doktora és Szabó Péter, az MTA doktora. Mindkettőjük támogató véleménye alapján az értekezés megvédésére 2006. március 3-án kerül sor az SZTE BTK-n.

Az értekezés témája Magyarország második világháborús történetéhez kapcsolódik: célja az 1942-ben a szovjet hadszíntérre vezényelt 2. magyar hadsereg katonáinak naplói és feljegyzéseken alapuló emlékiratai, visszaemlékezései alapján annak bemutatása, hogyan élték meg a szerzők ezt az egyéni és közösségi sorsfordulót. Legfőbb törekvésem a kiadatlan naplók és memoárok szisztematikus áttekintése, komparatív jellegű, általános igényű, elemző bemutatása volt. Ennek a forrásanyagnak a feldolgozásával nem a harci cselekmények bemutatása a célom, bár – mivel a hadsereg iratanyagának jelentős része megsemmisült – egyes naplók adatai és mellékletei azok rekonstruálásához is tartalmazznak tényeket. Számomra nem a szerzők „szavahihetősége” a legfontosabb, mert munkám az egyén történelmi szerepének és szerepfelfogásának megismerésére és értelmezésére irányul. Mivel a szerzők átélői, és nem alakítói voltak az eseményeknek, az ő írásaik a történelemformáló döntések személyesen átélt következményit mutatják be. Meggyőződésem, hogy a naplók alapján bemutatható az a gondolkodásmód, mentalitás, ami a katonákat jellemezte, és ami részben a kor közgondolkodásáról is képet ad.

A történetírás két, több ponton érintkező irányzatával is kapcsolatba hozható kutatásom témája. Az egyik az egyént és a történelem közszereplőit, a másik a mindennapi élet különböző területeit, a hétköznapiak historikumát vizsgálja. Az említett területekkel összefüggésben értékelődtek fel – más dokumentumok mellett – a szubjektív források, melyek közös jellemzője, hogy az elbeszélő érdeklődése önmagára irányul, mondandóját pedig személyes hangon fogalmazza meg.

A szubjektív források – napló, magánlevél, emlékirat, visszaemlékezés, oral history és önéletrajz – közül értekezésemhez naplókat és napi feljegyzések alapján készített visszaemlékezéseket vettem alapul. Az eseményekkel szinkronban, magánhasználatra készült

naplók mellett a magánleveleket is primer forrásoknak tekintem, de mivel a harctéren nem volt cenzúrázatlan levelezés, az utóbbiak vizsgálatától eltekintettem. A memoárok és az oral history esetében a múltból utólag, tudatosan alkot képet az elbeszélő, amikor emlékeit már az eltelt idő, a jelen elvárásai és más tényezők is befolyásolják. A visszatekintések éppen ezért bizonyos mértékig az írás jelen idejét is tükrözik. Leegyszerűsítve azt mondhatjuk: a naplót magának, a memoárt az olvasónak írja a szerző, a naplóíró megörökíteni, a memoáríró rekonstruálni akarja az eseményeket. De a leírás tárgya is különbözik, mert a naplók elsősorban az egyént, a memoárok pedig inkább a kort állítják a középpontba.

Munkám során főként a Hadtörténeti Levéltár anyagából megközelítően százharminc forrást vizsgáltam meg, az anyagnak majdnem a felét tudtam kutatásomban közvetlenül hasznosítani. Ezek néhány kivételtől eltekintve kéziratok: 21 harctéri napló és 44 memoár. A felhasznált források nagy részét különböző rendfokozatú tisztek – 24 hivatásos és 21 tartalékos – írták, tízet legénységi állományba tartozó katonák, kettőt pedig munkaszolgálatosok.

A harctéri naplók meglátásom szerint – klasszikus értelemben – nem a mindennapi élet dokumentumai, mert szerzőik ugyan többnyire hétköznapi emberek, de olyanok, akik rendkívüli körülmények közé kerültek. A fronton az állandó életveszély és az ezzel járó tevékenységek váltak mindennapi élménnyé, és a legegyszerűbb, hétköznapi cselekvések is rendkívüli dimenzióban zajlottak. Valószínű, hogy a szerzők többsége ezen körülmények hatására érezte szükségesnek és fontosnak, hogy leírja élményeit. Mint korábban már hangsúlyoztam, számomra a naplók forrásértéke elsősorban nem tényyszerűségükben rejlik, hanem abban, hogy szerzőik azonnali tapasztalatokat, élményeket, gondolatokat, hangulatot és érzéseket örökítenek meg. Jelen esetben a témához kapcsolódó – a felhasználtaknál jóval nagyobb számban rendelkezésre álló – memoárok általános vizsgálatától nem csak azért tekintettem el, mert pontatlanabbak tartom őket a naplóknál, hanem azért, mert szerzőik nem közvetlen benyomásaikat írtak le, és utólag nagyon sok tényező befolyásolta őket emlékeik rögzítésekor. Nemcsak a megfigyelés és az emlékezés pontosságáról van tehát szó akkor, amikor forrásérték szempontjából különbséget teszek napló és a memoár között, hanem az írói szándék és a tartalom közötti eltérésekről is. Fentiek miatt a felhasznált memoárok kiválasztásának egyik feltétele az volt, hogy egyértelmű szerzői utalás vagy más bizonyíték legyen arra: korabeli napló volt a visszaemlékezés alapja.

Az 1942-es naplók árnyalt kép kialakítását teszik lehetővé: a szovjet frontra kikerülő számára a szó valóságos és képletes értelmében is hosszú út vezetett el a harctérig. A tartalékos tisztek és a legénység naplói a frontélet hétköznapijait, személyes érzéseket és

hangulatváltozásokat is tükröző, páratlan kortörténeti dokumentumok. A hivatásos tisztek elsősorban a harcokat írták le, kevesebb személyes megjegyzést tettek, de köztük is vannak, akik élményszerűen örökítették meg a velük történeteket. Ezek a források pontosan tükrözik a tisztek és honvédek hangulatában, felfogásában bekövetkezett változásokat a frontra indulók lelkesedésétől annak felismeréséig, hogy magukra maradtak egy kilátástalan helyzetben. Az idő előrehaladtával vált egyre nyilvánvalóbbá számukra, hogy nem legyőzött, magát megadni kívánó, hanem szívósan védekező ellenséggel állnak szemben a 200 kilométeres arcvonalszakaszon. A kezdeti lelkesedést kételyek, bizalmatlanság, a magárahagyottság érzése váltotta fel, a feljegyzésekben sűrűsödnek a keserű megjegyzések.

A naplók és memoárok mellett témámmal összefüggésben a 2. magyar hadsereg és a vezérkar dokumentációjában található egyéb iratok – például naplómellékletek, helyzet- és hangulatjelentések, kiértékelések, összefoglalók – is tartalmaznak fontos részleteket. Előfordul, hogy a hivatalos iratokban is megjelennek szubjektív vélemények, megfogalmazások. Ezek vagy megerősítik a legénység és a tisztek elbeszéléseit vagy segítenek az ellentmondások feloldásában, így vizsgálatuk szükségszerű volt.

A források feldolgozásánál elsődleges módszerem az összehasonlító elemzés volt: a naplók és memoárok szövegeit nemcsak egymással vettem össze, hanem esetenként a hadsereg iratanyagának vonatkozó részeivel is. A vélemények mérlegelésénél igyekeztem figyelembe venni a szerzőket befolyásoló tényezőket, ezért részletesen vizsgáltam a propaganda szerepét a különböző témákról írottakban.

A hadszíntéren keletkezett naplók alapján bemutatható az a gondolkodásmód, mentalitás, ami a katonákat jellemezte, és ami részben a kor közgondolkodásáról is képet ad. Mégis vannak eltérések, hiszen a szerzők különleges helyzetben voltak: kiszakadva otthonukból, távol hazájuktól, háborús körülmények között, állandó életveszélyben éltek életüket. A katonák felfogását, viselkedését otthon eltérő családi és egzisztenciális körülmények, műveltségbeli különbségek befolyásolták, helyi közösségek hatottak rájuk, és számtalan benyomás érte őket, a harctéren viszont bizonyos mértékig felfogásuk is uniformizálódott.

Bár a naplók állításaiban vannak közös jellemzők és feltételezhetjük, hogy sok esetben általánosítható véleményeket tartalmaznak, sokszínű és összetett kép állt össze tanulmányozásuk alapján. A 2. magyar hadsereg katonái áldozatok voltak, akik nem saját akaratukból mentek a harctérre és nem voltak felelősségre vonhatók a háborús szereplésért. De kettős szerepbe kerültek: ők is életveszélyben voltak, ugyanakkor mások élete, szabadsága felett rendelkezhettek. Adott esetben tőlük függött, hogyan élnek vissza – más tekintetben

nem létező – hatalmukkal. A politikai – és esetenként a katonai – vezetés által szabadjárá engedett indulatoknak nem minden esetben volt korlátozása, az embertelenség sokak számára mintává vált. A szélsőséges propaganda erőteljes hatásának nyilván számtalan oka van – a trianoni döntés, a területvisszacsatolások eufóriája, a háborús helyzet – mégis megdöbbentő, hogy a források szerint az iskolázatlan embert éppúgy befolyásolta, mint az értelmiségit – az orvost, a tanítót, a papot, a hivatásos tisztet. Kérdés, hogy a valósággal való találkozás során mennyien ismerték fel a propaganda csúsztatásait, aránytalanságait, értelmetlenségét. A szerzők némelyike teljes természetességgel hivatkozik minden megoldandó kérdés kapcsán a zsidókra, és ugyancsak természetesnek veszi a Szovjetunió népével, földjével, javaival való rendelkezés jogát.

Munkám egyik fontos célja volt hozzájárulni ahhoz, hogy a 2. magyar hadsereg katonáinak tevékenységéről realitásabb kép alakuljon. Ehhez hozzátartozott azon negatív cselekedetek számbavétele is, melyeket a források tanúsága szerint a magyar katonák a harctéren elkövettek, de annak az áldozatvállalásnak és kitartásnak a bemutatása is, mely a katonák többségét jellemezte. A szovjet hadseregről Magyarországon egy állandósult, negatív kép él, történetek és sztereotípiák sokasága kering, a magyar katonák kinti tevékenységének egyes tényeivel azonban sokszor akkor is nehéz szembesülni, ha tisztában vagyunk azzal, milyen körülmények deformálták felfogásukat, viselkedésüket.

A tanulmányozott források sokféle interpretációjából sokszínű kép bontakozik ki. Senki nem ugyanazt éli át ugyanabban a korban, ugyanazon események megtörténte, mindenki másképpen örökíti meg élményeit, tapasztalatait. A legfontosabb, hogy kialakul-e egyénektől – egyéni elbeszélésektől – független, közmegegyezésen alapuló változata a történetnek. Ha ez létrejön, talán már senki nem akarja saját történetét az egyetlen „igaz” történetként elfogadtatni.

A katonák kialakult elképzelésekkel érkeztek a harctérre, ezeket az elképzeléseket befolyásolták az első világháború orosz frontján küzdő vagy hadifogságot elszenvedő előző generáció elbeszélései is. A kép a propaganda hatására és a kiképzés során tovább formálódott, majd jöttek a személyes tapasztalatok. A naplók ezt a folyamatot őrizték meg máig, és ez válhatott volna az alapjává egy új közösségi élménynek. Az első világháborút követő években a fronttörténetek szóban és írott formában is a közbeszéd szerves részeivé váltak, a második világháborús élményanyag azonban kényszerű okoknál fogva sokáig kibeszéletlen maradt – a katonák 1945 után a Horthy-korszak bűnbakjaivá váltak. Vissza kellett fojtaniuk emlékeiket, azokra a cselekedetekre sem lehettek büszkéek – és a társadalom nem is szerezhetett ezekről tudomást – amelyek arra méltóak voltak, helytállásukért nem

kaptak megbecsülést. Így a személyes tapasztalatok sokasága nem vált ismertté, a közösségi élmény elismert részévé. Más propaganda, más sztereotípiák fedték el újra a valóságot, ezért lehet fontos mindaz, amit a katonák feljegyeztek. Úgy vélem, sikerült kellő számú naplót és memoárt megismernem és megismertetnem ahhoz, hogy munkámmal mentalitás- és társadalomtörténeti megközelítéssel egészíthessem ki Magyarország második világháborús történetét. A továbbiakban a PhD-értekezés és egy hozzá kapcsolódó forrásgyűjtemény kiadását tervezem, és folytatom a feltárt forrásanyag feldolgozását.

Szeged, 2006. február 23.

Dr. Pihurik Judit

részt vevő kutató

Szíves tájékoztatásul közlöm, hogy a teljesidő egyenértéket a szerződéskötéskor hibásan számoltam ki, nem három, hanem egy évre: 52 héttel és nem 156-tal osztottam. Emiatt van az eltérés: 1.24 helyett 0.41 az eredmény.